

С. Я. Бондаренко, Р. А. Малахов, Ю. А. Перебинос,
*Провинциальное чиновничество на европейском севере России
в 1918 – начале 1950-х годов, Wołogda 2009, ss. 326*

Prowadzone w Rosji od początku lat dziewięćdziesiątych badania nad funkcjonowaniem komunistycznej biurokracji w Związku Sowieckim zaowocowały już bogatą literaturą na ten temat. Dość dobrze opisano formowanie systemu władzy w początkach rządów bolszewickich, wprowadzenie w latach dwudziestych i trzydziestych administracyjno-nakazowego systemu zarządzania¹ oraz funkcjonowanie systemu nomenklatury i mechanizmy polityki kadrowej na szczeblu centralnym. W mniejszym stopniu przebadano natomiast działalność organów władzy sowieckiej w terenie, a zdecydowanie słabiej mechanizmy nomenklaturowe, skład socjalny i kariery urzędników na poziomie regionalnym, jak również wzajemne relacje wewnątrz grupy urzędniczej. Opublikowane prace z tego zakresu mają charakter fragmentaryczny: obejmują tylko niektóre regiony, wybrane zagadnienia i z reguły krótkie odcinki czasowe.

Bardzo cennym uzupełnieniem naszego stanu wiedzy na temat systemu biurokracji sowieckiej, a zwłaszcza jej oblicza kadrowego, jest niewątpliwie prezentowana monografia autorstwa trojga pracowników naukowych Wołogodzkiego Instytutu Prawa i Ekonomiki FSIN (Federalnej Służby Więziennej) Rosji: Julii Aleksandrowny Pieriebinos, Siergieja Jakowlewicza Bondarenki i Rodiona Aleksandrowicza Małachowa. Na przykładzie dwóch guberni (obłasti) północno-zachodniej Rosji: archangielskiej i wołogodzkiej², otrzymujemy wszechstronną charakterystykę urzędników sowieckiego aparatu władzy na szczeblu regionalnym i lokalnym. Zapoznajemy się z dynamiką zmian jakie zachodziły w obrębie tej grupy w przeciągu 35 lat – od przejścia władzy przez bolszewików do śmierci Stalina³.

Termin „czynowniczestwo” autorzy definiują jako urzędników posiadających możliwość podejmowania decyzji istotnych społecznie, a następnie kierujących procesem ich realizacji i zapewniających wprowadzenie ich w życie. Chodzi zatem o biurokratów – funkcjonariuszy partyjnych i państwowych, zwanych wówczas „odpowiedzialnymi” lub „kierowniczymi” pracownikami. Biorą pod uwagę osoby pełniące funkcje kierownicze w aparacie partyjnym (komitetach i ich wydziałach) oraz w komitetach wykonawczych sad (sowietów) na poziomie guberni (obłasti), miasta i rejonu. Ogólnym celem ich pracy było zbadanie i opisanie procesu formowania i roli prowincjonalnej biurokracji w systemie sowieckim oraz przedstawienie charakterystyki tej grupy jako odrębnej warstwy społecznej, przy uwzględnieniu specyfiki badanego regionu, tj. euro-

¹ Koncepcję administracyjno-nakazowego systemu zarządzania sformułowała T. P Korżychina, zob. jej praca pt.: *Sowietskoje gosudarstwo i jego uczrieźdienija: nojabr 1917 – diekabr 1991 g.*, Moskwa 1994.

² W latach 1929–1936 funkcjonowała na tym terenie jedna duża jednostka administracyjna: Północny Kraj („Siewiernyj Kraj”), obejmująca też Republikę Komi, uwzględnianą dla tego okresu przez autorów pracy w ich analizach.

³ S. Bondarenko wcześniej (w 2002 r.) obronił dysertację kandydacką (doktorską) pt.: *Prowincialnoje czynowniczestwo Jewropiejskiego Siewiera Rossiji w 1940-ch – naczale 1950-ch gg.: Na matieriałach Archangielskoj i Wołogodzkoj obłastiej*, zob. <http://www.dissercat.com/content/provintsialnoe-chinovnichestvo-evropejskogo-severa-rossii-v-1940-kh-nachale-1950-kh-gg-na-ma>

pejskiej północy Rosji.

Omawiana praca oparta jest na szerokiej bazie źródłowej. Podstawę stanowią dokumenty archiwalne z zasobu archiwów państwowych i byłych archiwów partyjnych w Archangielsku i Wołogdzie, a także z Państwowego Archiwum Rosyjskiej Federacji (GARF) i Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historii Społeczno-Politycznej (RGASPI) w Moskwie. Przede wszystkim wykorzystano bardzo bogatą dokumentację aparatu partyjnego i organów wykonawczych rad: wszelkiego rodzaju sprawozdania i informacje o pracy tych instytucji i problemach kadrowych, materiały statystyczne, instrukcje i cyrkularze, korespondencję służbową urzędników. Szczególne znaczenie dla prowadzonych badań miały oczywiście wykazy nomenklaturowe, autobiografie, ankiety personalne, tzw. listki po uczciwu kadrow i opinie („otzywy o rabotie”). Na ich podstawie opracowano bazę danych zawierającą podstawowe informacje biograficzne o analizowanych osobach. Poza tym sięgnięto do stenogramów i protokołów posiedzeń różnych instancji WKP(b) i rad (sowieców), aktów prawodawczych i dokumentów normatywnych (statut partii, uchwały, rezolucje itp.) oraz listów od obywateli ze skargami na urzędników.

Jako uzupełnienie archiwaliów posłużyły czasopisma wydawane przez analizowane organy władzy, a także wspomnienia ważniejszych działaczy i ich krewnych. Podbudowę teoretyczną i tło porównawcze zaczerpnięto oczywiście z szeroko cytowanej we wstępie literatury naukowej poświęconej badanym zagadnieniom. W zestawie przywoływanych tytułów zabrakło jednak kilku ważnych książek, m.in. wydanych za Zachodzie pionierskich prac Merle'a Faisonda⁴ i Abdurrahmana Avtorhanowa⁵.

Prezentowana monografia składa się z sześciu rozdziałów. W rozdziale I opisano proces formowania i rozwoju struktury organizacyjnej aparatu partyjnego i organów wykonawczych rad na omawianym obszarze. Autorzy wykazali, iż rola aparatu prowincjonalnego w systemie administracyjno-nakazowym sprowadzała się faktycznie do ścisłego wykonywania i kontroli realizacji dyrektyw władzy centralnej. Od samego początku główną rolę odgrywały przy tym komitety partyjne. Po reorganizacji systemu władz lokalnych w drugie połowie lat trzydziestych uzyskały one pozycję zupełnie dominującą. Organy niepartyjne („ispolkomy” rad) spełniały funkcje czysto wykonawcze.

Rozdział II poświęcono polityce kadrowej prowadzonej w ramach prowincjonalnego aparatu władzy. Zostały w nim scharakteryzowane zasady formowania pierwszego składu kadrowego władzy bolszewickiej na terenie guberni archangielskiej i wołogodskiej, a następnie okoliczności utworzenia i różne aspekty funkcjonowania systemu nomenklatury na poziomie regionalnym. System ten, traktowany jako optymalny mechanizm doboru i „rozstawienia” kadr, z założenia wykluczał wszelkie inicjatywy i propozycje „z dołu”. Sposobem na częściowe obejście systemu było tworzenie regionalnych klanów. Jednym z celów „czystki” przeprowadzonej w końcu lat trzydziestych miało być właśnie wykorzenienie tego typu nieformalnych powiązań między biurokratami. Silna centralizacja nie gwarantowała jednak wyższemu kierownictwu pełnej realizacji przyjętych postanowień, ponieważ urzędnicy, często niezamierzenie, wypaczali sens i

⁴ M. Fainsod, *Smolensk under Soviet Rule*, New York 1958 oraz: tenże, *How Russia is Ruled* (wyd. poprawione), Cambridge 1963.

⁵ A. Avtorkhanov, *The Communist Party Apparatus*, Chicago 1966.

treść decyzji napływających z centrum. Autorzy omawianej pracy doszli do wniosku, iż system nomenklatury kadr miał również swoje dobre strony – dawał możliwość awansu młodym ludziom i zapewniał rotację kadr, przez co zniknął problem „ludzi niezastąpionych”. Liczebność komunistycznej biurokracji nieustannie rosła, co było związane z rozwojem systemu planowania gospodarczego, rozbudową sektora państwowego oraz powoływaniem do życia nowych, rozdrobnionych jednostek administracyjno-terytorialnych.

W rozdziale III naszkicowano swego rodzaju portret zbiorowy analizowanej grupy urzędników, analizując ich cechy społeczno-demograficzne: płeć, wiek, narodowość, pochodzenie społeczne, poziom wykształcenia, a także staż partyjny. Okazuje się, iż zestaw kryteriów stosowanych przy naborze kadr nie zmieniał się przez cały interesujący nas okres, ale system priorytetów był elastyczny i zależał od aktualnej koniunktury politycznej. Na początku faworyzowano przede wszystkim robotników i niezamożnych chłopów kosztem „elementów klasowo obcych”. Z czasem odsetek robotników malał i w końcu lat trzydziestych większość stanowili już zawodowi urzędnicy. Przeważnie wywodzili się z rodzin chłopskich. Zdaniem autorów, mentalność rosyjskiego chłopstwa z wiekowymi tradycjami patriarchalnymi, czyniła z nich posłusznych wykonawców woli kierownictwa.

Drugim podstawowym wymogiem była przynależność do partii komunistycznej. O ile na początku byli to komuniści z przekonania, to w połowie lat trzydziestych rewolucyjnych romantyków i fanatyków ze „starej gwardii leninowskiej” zastąpiły nowe „stalinowskie kadry”, czyli pragmatyczni karierowicze. Generalnie byli to ludzie młodzi. W 1918 r. władzę bolszewicką tworzyli trzydziestolatkowie, a już w latach trzydziestych zastąpiło ich kolejne, młodsze pokolenie. Innym priorytetem polityki kadrowej było aktywne wprowadzanie kobiet do organów władzy sowieckiej, jako „ważnej rezerwy kadrowej w procesie budowania socjalizmu”. Mimo to ich liczebność na stanowiskach kierowniczych sięgała maksymalnie kilkunastu procent. Stopień wykształcenia do połowy lat trzydziestych nie odgrywał większej roli przy awansie. W latach czterdziestych zaczęto jednak promować osoby z wykształceniem wyższym. Na początku lat dwudziestych w strukturze narodowościowej analizowanej grupy urzędników obok Rosjan znajdowali się Żydzi (12 %), Niemcy (7 %) oraz Łotysze, Estończycy i Karelowie (5 %). Później w ramach polityki tzw. korenizacji pojawiło się kilkanaście procent autochtonów – Nieńców i Komi-Erzan. W wyniku „czystki” z końca lat trzydziestych i zwalczania „burżuazyjnego nacjonalizmu” ich liczebność znacznie spadła.

W rozdziale IV zostało opisane położenie materialne prowincjonalnej biurokracji sowieckiej – źródła i struktura dochodów, system przywilejów i gwarancji socjalnych oraz system specjalnego zaopatrzenia. Wszystkie dodatkowe świadczenia, uzależnione od miejsca zajmowanego w hierarchii urzędniczej, tworzyły z biurokratów odrębną warstwę społeczną. Tych specjalnych przywilejów byli pozbawieni urzędnicy najniższego szczebla – przewodniczący i sekretarze rad wiejskich („sielsowietów”).

Rozdział V zawiera szczegółową analizę przebiegu kariery „czynowników” w obrębie obu segmentów władzy – aparatu partyjnego i organów wykonawczych rad. Oddzielnie przyjrano się poszczególnym stopniom w hierarchii służbowej: sekretarzom i przewodniczącym, kierownikom wydziałów i podwydziałów, instruktorom i inspektorom. Analizie poddano charakter wcześniejszej pracy, czas „wejścia” do organów władzy, długość przebywania na danym stanowisku, posiadane doświadczenie i

ścieżki awansu. Autorzy ustalili, iż w latach dwudziestych średni czas zajmowania kierowniczego stanowiska w guberniach archangielskiej i wołogodskiej wynosił 1,5 roku, co wynikało z bardzo dużej rotacji kadr. Po ustanowieniu systemu nomenklatury, na początku lat trzydziestych, staż pracy urzędników na szczeblu regionalnym wynosił 7–10 lat. Po czystkach kadrowych w drugiej połowie lat trzydziestych uległ skróceniu do 5–7 lat. Największa stabilizacja w aparacie zapanowała po 1945 r., przez co typowa ścieżka awansu znacznie się wydłużyła.

W rozdziale VI scharakteryzowano wewnętrzne i zewnętrzne czynniki warunkujące działalność biurokracji sowieckiej: relacje dwustronne z wyższymi organami władzy i ludnością, wpływ specyfiki regionalnej na funkcjonowanie biurokracji, obciążenie obowiązkami zawodowymi, postrzeganie swojej pracy przez urzędników, klimat moralno-psychologiczny w analizowanym środowisku. Z analizy dokumentów wynika, że urzędnicy znajdowali się w gruncie rzeczy „między młotem a kowadłem”. Z góry napływały bardzo trudne w realizacji dyrektywy, a gdy starali się je gorliwie wykonywać, obywatele stali na nich liczne skargi do wyższych instancji władzy. W tych warunkach kariery robili często ludzie o największych zdolnościach przystosowawczych, potrafiący lawirować między oczekiwaniami centrum i obywateli.

W aneksie umieszczono podstawowe dane biograficzne o ściśle elicie omawianej grupy: sekretarzach oblasnych komitetów WKP(b) i przewodniczących oblasnych komitetów wykonawczych rad.

Do mankamentów tej interesującej pracy należy zaliczyć brak mapy (lub mapek) pozwalających lepiej zorientować się w rozmieszczeniu poszczególnych rejonowych struktur władzy. Czytelnika może nieco przytłaczać ogrom danych statystycznych przytaczanych w tekście, toteż dla jego lepszej przejrzystości przydałoby się więcej tabel oraz zastosowanie ujęć graficznych w postaci diagramów, wykresów itp.

Omawiana monografia niewątpliwie ma charakter unikatowy. Jest jednym z nielicznych tak szerokich, dobrze udokumentowanych ujęć problematyki funkcjonowania i składu personalnego komunistycznej biurokracji terenowej. Może stanowić dobry wzór i punkt odniesienia dla badaczy podejmujących się trudu analizowania tych zagadnień, nie tylko w Rosji i innych krajach byłego Związku Sowieckiego, ale także i w Polsce. Nasza partyjna biurokracja szczebla wojewódzkiego i powiatowego nadal czeka bowiem na solidne opracowanie i opisanie.

Mirosław Szumiło (UMCS)